

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MƏNZURƏ İSGƏNDƏR qızı MUSAYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜLKİ AVİASIYA
TERMİNLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA
TƏRCÜMƏNİN ROLU

10.02.20 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim
olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2009

*Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dili
üzrə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.*

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor

A.Y. Məmmədov

Rəsmi opponetlər:

filologiya elmləri doktoru, professor

S.A. Məhərrəmov

filologiya elmləri namizədi, dosent

İ. M. Tahirov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ümumi
Dilçilik və Xarici Dillər kafedrası

Müdafiə « 28 » oktyabr 2009-cu il tarixdə saat 16⁰⁰ də
Bakı Slavyan Universitetinin nəzdindəki elmlər doktoru və elmlər
namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən (D 02 071) Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

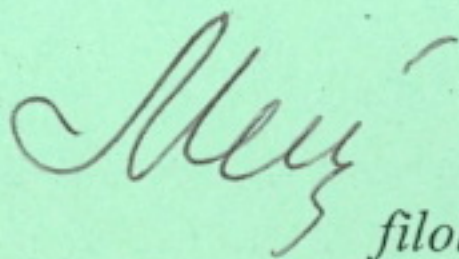
Ünvan Az 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat « 25 » sentyabr 2009-cu il tarixdə göndərilmişdir.

D 02 071 Dissertasiya

Şuranın elmi katibi

N.R. Mugimova

*filologiya elmləri namizədi,
dosent*

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyması, ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin bərqərar olması, fəaliyyətinin genişlənməsi ilə əlaqədar müasir cəmiyyətimizdə elm və texnika ilə bağlı terminologiya sahəsi də dəyişir və təkmilləşir. Məlumdur ki, müəyyən tədqiqat və elmi axtarışlardan əldə edilən nəticələr, çıxarılan qanunlar, cəmiyyətdə gedən proseslər sözlərdə, anlayışlarda öz əksini tapır. Bu proseslərlə əlaqədar olaraq, qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan dilində indiyədək elm, texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid terminologiya yaradılmış və hal-hazırda da inkişaf etməkdədir.

Elmi-texniki, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət əhəmiyyətli strateji sahələrindən biri olan mülki aviasiya sahəsində də öz təsirini göstərməkdədir. Azərbaycan mülki aviasiyası "Azərbaycan Hava Yolları" (AZAL) Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən nazirlik səviyyəsində təmsil edilir. Belə ki, 1992-ci ildən ICAO-nun, 1997-ci ildən isə IATA-nın tam hüquqlu üzvü olan AZAL Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin fəaliyyəti bu təşkilatların normativ-hüquqi sənədləri əsasında tənzimlənir. Azərbaycan dövlətinin avroasiya məkanında geostrateji mövqeyi mülki aviasiya qarşısında da geniş perspektivlər açmış və son zamanlar strateji yük daşımalarının və tranzit reyslərin intensivləşməsi beynəlxalq hava limanlarının əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Eyni zamanda uçuşların təhlükəsizliyi və müntəzəmliyinin təmin olunmasının vacibliyi aviasiya sahəsində beynəlxalq terminologiyayı mükəmməl bilən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tələbatın artmasına səbəb olmuşdur. Belə mütəxəssislərin hazırlanması üçün mülki aviasiya sahəsində beynəlxalq dil statusu qazanmış ingilis dilinin tərcüməsi əsasında aviasiya terminologiyası işlənib tərtib edilməlidir. Bu və ya digər önəmli amillər qısa bir müddət ərzində Azərbaycan mülki aviasiyasının ümumdünya mülki aviasiya sahəsinə daha sıx inteqrasiya etməsinə imkan yaratmışdır.

Hal-hazırda AZAL Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti dünyanın bir sıra tanınmış mülki aviasiya şirkətləri ilə müqavilələr bağlayır və müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı faydalı mübadilələr aparır. Bunun üçün digər vasitələrlə yanaşı, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (ICAO) bu sahədə istifadə olunan terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, bu

terminlərin müvafiq ekvivalentlərinin verilməsi və onların tərcüməsi zamanı yaranan çətinliklərin həlli Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Nisbətən qısa tarixi olan aviasiya elminin terminoloji sistemi son dövrlərdə sürətlə inkişaf etmiş, xüsusən ölkəmizin dövlət müstəqilliyi əldə etməsi nəticəsində dilimizin bu sahəsinin leksik qatında milliləşmə prosesi, lüğəvi vahidlərindəki dəyişmələr daha intensiv olmuşdur. Belə ki, keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu müddətdə Azərbaycan dilinin demək olar ki, bir çox terminoloji sahələrində, o cümlədən mülki aviasiya terminologiyasında rus dilindən geniş şəkildə istifadəyə böyük üstünlük verilirdi. Bu ondan irəli gəlirdi ki, mülki aviasiyanın müxtəlif sahələri üçün hazırlanan mütəxəssislər Rusiya, Ukrayna, Latviya və digər respublikalarda təhsilini rus dilində alır, həmçinin aviasiyaya aid vəsaitlər, təlimatlar, rəhbər sənədlər rus dilində hazırlanır, bu sahənin terminoloji vahidlərinin də əksəriyyəti rus dili vasitəsilə reallaşırdı. Belə hazırlıq almış mütəxəssislər müvafiq olaraq Azərbaycan dilinin tətbiqi zamanı müəyyən çətinliklərlə üzləşirdilər.

Elmi-texniki tərəqqinin hazırkı mərhələsində mülki aviasiyanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin tədqiqi, onların yaranma və işlənmə xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi, nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması həlli son dərəcə vacib məsələlərdən birinə çevrilmişdir. M. İsmayılovanın fikrinə istinadən bütün bu problemlər terminşünaslığın əsas məsələlərini bir daha nəzərdən keçirməyi, mübahisə doğuran cəhətləri ortaya çıxarmağı zəruriləşdirir¹. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı terminoloji sahələrində olduğu kimi, aviasiya terminologiyasının da bir çox araşdırılmalı məsələləri qalmaqdadır. "Azərbaycan dilində mülki aviasiya terminlərinin formalaşmasında tərcümənin rolu" mövzusunun seçilməsi də məhz bu zərurətdən irəli gəlir.

Aviasiya sahəsi ilə bağlı anlayış və məhfumları ifadə etmək üçün milli dil vahidlərinin yaranmasına son dövrlərdə daha ciddi ehtiyac yaranmışdır ki, bu ehtiyacın bir hissəsi də ingilis dilindən tərcümə prosesi nəticəsində meydana çıxır. Buna görə də dilimizin aviasiya terminoloji qatının dilçilik nöqteyi-nəzərindən hərtərəfli araşdırılması aktuallığı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mövzunun sistemli və kompleks şəkildə tədqiq olunması bir çox dilçilik məsələlərinin daha dərindən və ətraflı şəkildə təhlilinə də kömək edə

---

¹ İsmayılova M. Terminşünaslığın əsas məsələləri. Bakı, «Elm» 1990, s.5

bilər. Aviasiya terminoloji leksikasının bu istiqamətdə öyrənilməsi dilin ümumi leksik tərkibinin bütövlükdə tədqiq edilməsini asanlaşdırdığı kimi, lüğət tərkibində milliləşmə, ədəbi normativlik və unifikasiya baxımından sabitləşmə prosesi keçirən aviasiya terminologiyasının da daha dərinlən və hərtərəfli araşdırılmasına yardım edir, bu sahədəki boşluğun doldurulmasına səbəb ola bilər. Çünki bu və ya digər sahə terminologiyasının linqvistik və dövlətçilik baxımından təhlili həmin sahə üzrə çalışan mütəxəssislərin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biri olmaqla, Azərbaycan dilçiliyinin dərinlən öyrənilməsinə və unifikasiya olunmasına ciddi ehtiyac duyulan sahə kimi öz aktuallığı ilə seçilir. Azərbaycan dilinin aviasiya terminoloji leksikasının formalaşma və təşəkkülünün ardıcılıqla izlənilməsi, terminlərin təhlil edilməsi və onların milli dilimizdə işləmə bilmək imkanlarının üzə çıxarılması baxımından da aktualdır. Tərcümə ilə bağlı müxtəlif münasibətlərdə, onun ekvivalentliyinin və adekvatlığının əldə olunması yolları haqqında mülahizələrdə texniki tərcümə, xüsusən də müəyyən fəaliyyət sahəsini əhatə edən tərcümə, öz mürəkkəbliyi və əhatə dairəsinə görə tərcümənin digər növlərindən fərqləndiyi qeyd olunur və təbii ki, başqa növlərin bir çox xüsusiyyətlərini özündə birləşdirdiyi vurğulanır. Azərbaycan dili aviasiya leksikasının müasir vəziyyətinin sistemli şəkildə öyrənilməsi, onun zənginləşməsində milli dilin bazası ilə yanaşı, alınma və beynəlxalq aviasiya terminlərinin rolunun üzə çıxarılması, dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərinin, qarışıqlıqlı təsirlərinin meydana çıxmasını müəyyənləşdirməsi baxımından bu əlaqələr nəticəsində dilimizdə sabitləşən və unifikasiya olunmuş aviasiya leksikoloji vahidlərin qeydə alınması, sistemləşdirilərək leksikoqrafik, leksik-semantik və struktur təhlilin aparılması, sabit, əhatəli, izahlı aviasiya terminoloji lüğətlərinin yaradılması cəhətdən də bu mövzunun araşdırılması öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan əsas məqsəd beynəlxalq mülki aviasiya sahəsində istifadə edilən terminlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, tərcümə zamanı bu terminlərin müvafiq ekvivalentlərinin verilməsi və onların müvafiq variantlarını tərcümə prosesində müəyyənləşdirməkdən, əsas mənbələrini, yaranma üsullarını, spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdan və onların müxtəlif aspektlərdən hərtərəfli linqvistik təhlilini verməkdən, zənginləşmə mənbələrini, təşəkkül və formalaşma yollarını tədqiq etməkdən və həmçinin onların yerini təyin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlərə nail

olmaq üçün müasir dövrdə funksionallığı artan aviasiya terminoloji sistemində unifikasiya və sabitləşmə prosesinə dilçi nəzarətinin reallaşdırılması baxımından müəyyən təkliflər vermək, Azərbaycan dilində mülki aviasiya terminlərini sistemləşdirmək və mənbə dillər əsasında qruplaşdırma aparmaq, mülki aviasiya terminologiyasının zənginləşməsində tərcümənin rolu haqqında geniş və hərtərəfli təsəvvür yaratmaq nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas mənbə kimi ICAO-nun nəşri olan “INTERNATIONAL CIVIL AVIATION VOCABULARY” (Doc 9713, 1998, Vol.I) və “ENGLISH - RUSSIAN DICTIONARY OF CIVIL AVIATION (Second edition. Approx.24 000 terms, 1998)”, “IATA Principles of Aircraft Handling and Cargo Handling Guide” (24th Edition, 2004), ICAO-nun digər nəşrlərindən “Beynəlxalq Mülki Aviasiya Konvensiyası”, “Konvensiyaya Əlavələr”, “Aeronaviqasiya xidməti qaydaları” və böyük terminoloji bankların leksik fondları və xüsusi sahə lüğətlərindən də istifadə olunmuşdur. Bu vəsaitlərdə bilavasitə uçuşların yerinə yetirilməsi, aeronaviqasiya təminatı, meteorologiya, radiomübadilə, hava gəmiləri və aeroport avadanlıqlarının istismarı, texniki xarakteristikalarına aid termin və bu terminlərə aydınlıq gətirən çoxlu sayda məlumatlar ingilis, fransız, ispan və rus dillərində verilmişdir. Beynəlxalq mülki aviasiyaya aid ayrı-ayrı anlayış və məfhumları bu dillərin vahidləri ilə adlandıran terminoloji vahidlərin Azərbaycan dilində reallaşma imkanları və bu zaman müxtəlif xarakterli mətnlərin tərcüməsi zamanı həmin mənbələrin rolu dissertasiya işində hərtərəfli şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində aviasiya terminoloji leksikası bütöv və monoqrafik şəkildə hərtərəfli araşdırılır, bu sahə terminologiyası müasir aspektdən, eyni zamanda, nəzəri və praktiki cəhətdən linqvistik təhlilə cəlb olunur. İşin yeniliyi məhz ondadır ki, beynəlxalq mülki aviasiya terminlərinin Azərbaycan dilində təşəkkülü, formalaşması, inkişafı, sabitləşməsi və unifikasiyası problemləri ayrı-ayrı dillərdən tərcümə prosesi əsasında tədqiq edilir və tərcümə zamanı təkcə rus dili deyil, həm də ingilis dili materialları əsas kimi götürülür. Bu isə Azərbaycan dilində əvvəllər istifadə edilən bəzi terminlərin tərcüməsinə yenidən baxılmasına, onların beynəlxalq mülki aviasiya terminoloji səviyyəsinə daha da yaxınlaşdırılmasına kömək edə bilər. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq dilimizin daxili imkanları, alınmalar və beynəlmiləl dil elementləri vasitəsilə aviasiya termin

yaratıcılığının üsulları geniş dil faktorları əsasında təhlil edilir, bu zaman həmin sahə ilə bağlı ayrı-ayrı mətnlərin tərcüməsinin roluna xüsusi diqqət yetirilir. Bu zaman həm də son dövrlərdə daha çox ehtiyac duyulan aviasiya anlayış və məfhumlarının milli dil vahidləri ilə ifadə olunması sistemli və bütöv şəkildə tədqiq edilir. Bununla yanaşı Azərbaycan dilçiliyi sahəsində ilk dəfə olaraq aviasiya terminologiyasında meydana çıxan inkişaf prosesinə təsir göstərmiş ekstralingvistik faktorların rolu tədqiq edilir, dildə onların reallaşma səbəbləri müəyyən olunur.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti - mülki aviasiya terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, tərcümə zamanı ekvivalentliyin əldə edilməsi və ümumiləşdirilmələrin aparılmasından ibarətdir. Bu baxımdan tədqiqat işi aviasiya terminoloji sistemi ilə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyində termin yaratıcılığını tənzimləmək, terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı terminlərin daha dolğun və hərtərəfli təsvirini verə biləcək lüğətlərin hazırlanmasına kömək etməklə son dövrlərdə dilimizdə funksionallığını itirmək üzrə olan, ancaq XX əsrin 90-cı illərindən milli keyfiyyət qazanan və funksional fəallığı artan mülki aviasiya terminoloji sistemində sabitləşmə və unifikasiya prosesinə yardım edə bilər. Dissertasiyanın elmi nəticələri və bu zaman aparılan ümumiləşdirmələr formalaşmaqda olan müstəqil milli aviasiya sahəsində ayrı-ayrı aviasiya anlayış və məfhumların daha dəqiq adlandırılması, bu zaman onların hər birinə uyğun dil vahidlərinin seçilməsi, müxtəlif növ aviasiya sənədlərinin daha düzgün, dəqiq tərtib olunması, yaxud işlənilib hazırlanması prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Tədqiqat işinin elmi-nəzəri əhəmiyyəti. Dilin lüğət tərkibinin əsas aparıcı sahələrindən biri olan terminoloji sistemin, xüsusilə də onun bir sahəsini təşkil edən aviasiya terminologiyasının hərtərəfli və kompleks şəkildə tədqiq edilməsinə həsr olunmuş bu tədqiqat işinin elmi nəticələri Azərbaycan texniki dilinin inkişafı, dil və təfəkkür problemi, dildə aviasiya terminlərinin təşəkkülü və formalaşması, bu sahə terminologiyasının zənginləşməsində mühüm rol oynayan dil əlaqələri, bu əlaqələrin meydana çıxma səbəblərini müəyyən edən şəraitin üzə çıxarılması, Azərbaycan dilində aviasiya anlayışlarının formalaşmasına təsir edən digər ekstralingvistik amillərin rolunun müəyyənləşdirilməsi, beynəlmiləl aviasiya terminlərinin, onların aviasiya terminoloji sistemində yerinin və bir çox dilçilik məsələlərinin təhlilinə imkan yaradır. Tədqiqat işində aviasiya terminologiyasının formalaşmasında

Azərbaycan dilinin daxili imkanları və bu imkanların reallaşma vasitələri, aviasiya terminoloji sistemində milliləşmə meyilləri, beynəlmiləl aviasiya terminlərinin dil səviyyəsində mənimsənilmə üsulları nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Bu nöqteyi-nəzərdən tədqiqat işi nəzəri dilçiliyin inkişafında, leksikologiya və terminologiyanın bir çox nəzəri problemlərinin həll olunmasında, bu sahəyə aid vəsaitlərin hazırlanmasında və tipoloji leksikologiyaya aid əsərlərin yazılmasında müəyyən rol oynaya bilər.

Tədqiqat metodları. Hər bir tədqiqat işinin mövzusu, işlənmə istiqaməti özünəməxsus linqvistik metod və göstəricilərdən istifadə etməyi tələb edir. Dissertasiya işində əsasən təsviri-müqayisəli metoddan, terminlərin təhlilində isə sistem-struktur yanaşma və struktur-semantik təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Təqdim olunan tədqiqat işində ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşunu nəzərə almaqla müqayisə metoduna üstünlük verilmişdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dili üzrə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasi kafedrasında yerinə yetirilmiş və həmin kafedrada müzakirə edilmişdir. Onun əsas müddəaları müəllifin ayrı-ayrı elmi məcmuələrdə çap olunan dörd tezis və on iki məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavədən ibarətdir.

İŞİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın "İşin ümumi səciyyəsi" adlanan hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, metod və mənbələri, aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

"Giriş"də mövzu ilə bağlı nəzəri məsələlər araşdırılır, Azərbaycan dilində mülki aviasiya terminoloji leksikasının təşəkkülü və formalaşması prosesinə müxtəlif aspektlərdən münasibət bildirilir.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın elmi-texniki sahələrinin nəzəri və praktik məsələlərinə dair çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da, həmin sahələr üzrə tam həllini tapmamış məsələlər hələ də qalmaqdadır. Belə sahələrdən biri də dilimizdə yenidən sabitləşməyə başlayan aviasiya terminoloji leksikasının hərtərəfli tədqiqidir.

Dissertasiyanın birinci fəslə "Azərbaycan dilində mülki aviasiya terminologiyasının formalaşması" adlanır və üç bölmədən ibarətdir.

“Mülki aviasiya sahəsində terminoloji vahidlərin yaranması yolları” adlanan bölmədə termin və terminologiya məsələlərinə aydınlıq gətirilir, ayrı-ayrı dilçilik tədqiqatlarında bu anlayışların müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirilir.

Beynəlxalq Mülki Aviasiyada istifadə edilən terminlər toplusu da onun terminologiyasını təşkil edir. Aviasiya terminologiyasının tənzimlənməsi və unifikasiyası üçün xüsusi terminoloji lüğətlərin, təlimatların, əsasnamələrin, sorğu kitablarının nəşri və bu sahənin bütün terminologiyasının oraya daxil edilməsi terminologiyanın təkmilləşdirilməsi yollarında ən səmərəli vasitələrdən biri hesab edilir. Terminlərin xüsusi sözlər olmadığını və xüsusi funksiya daşdığını nəzərə alsaq, bu zaman aviasiya sahəsində istifadə edilən terminlərinin mahiyyəti və rolu tam aydın şəkildə özünü göstərir. Aviasiya terminləri dedikdə, yalnız hava gəmilərinin uçuş prosesini izah edən anlayış nəzərdə tutulmur. Çünki aviasiya işlərinin özü çoxşaxəlidir və bir sıra digər sahələri-uçuşların yerinə yetirilməsi, aeronaviqasiya təminatı, meteorologiya, radiomübadilə, hava gəmiləri və aeroport avadanlıqlarının istismarı, təhlükəsizliyi, texniki xarakteristikaları və s. əhatə edir. Ona görə də aviasiya terminologiyası yalnız uçuş sahəsinə aid terminlərlə məhdudlaşmır. Belə ki, aviasiyada hər bir sahəyə uyğun anlayışlar sistemi mövcuddur və həmin anlayışlar terminoloji vahidlərdə öz ifadəsini tapır. Azərbaycan Respublikasında mülki aviasiya sisteminin dünya aviasiya sistemində inteqrasiyası müasir dövrün reallığıdır. Beynəlxalq mülki aviasiya sisteminin Azərbaycanda mülki aviasiyaya inteqrasiya imkanlarını artırmaq üçün üzv ölkələrin və təşkilatların, xüsusilə Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (ICAO) bu sahədə istifadə olunan xüsusi sahə vəsaitlərinin, lüğətlərinin, böyük terminoloji bankların leksik fondlarının və s. Azərbaycan dilinə tərcüməsi və bu zaman yaranan çətinliklərin həlli Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Digər tərəfdən Azərbaycan mülki aviasiyasının beynəlxalq aviasiya sisteminin inteqrasiya olmasının bir istiqaməti də onun dünya terminoloji məkanına daxil olması ilə həyata keçirilə bilər. Müsair dövrdə Azərbaycan aviasiya terminoloji qatına daxil olan terminləri artıq aviasiya terminlər sistemində daxil olmuş terminlər (eleron, nominal profil, paket kommutasiyası, retranslasiya qurğusu, asinxron/sinxron əngəl, vizual indikasiya və s.), Azərbaycan dilinə tərcümə edilən terminlər (hava əyləci, gurluq göstəricisi, enməyə giriş, izləyən/darayan/araşdırıcı şüa, məhdud davamlı vasitələr, təbəqələşdirici, laylaşdırıcı, və

s.) və nəhayət orijinaldan tərcümə zamanı öz forma və məzmunu ilə dilimizə keçən terminlər (avtojir, dipleksir, dreyf, dupleks, qondola, flaqman, flatter, flikernozi, rotor, skaner, spin, şatı və s.) qrupuna ayırmaq olar. Bu cür terminlər aviasiya terminlər sisteminə daxil olmuş və konkret məzmun kəsb etmişdir. Hər bir yeni yaranan elmi-texniki anlayışı adlandırmaq üçün isə həm həmin anlayışın mahiyyətini tam aydınlığı ilə əks etdirən, həm də lingvistik baxımdan qanunauyğun şəkildə formalaşmış dil vahidlərindən istifadə edilməlidir ki, bu da dilçi və sahə mütəxəssislərinin birgə əməyi sayəsində mümkün ola bilər. Çünki "Terminologiya və terminyaratma dilin elə bir sahəsidir ki, orada sahə mütəxəssislərinin və dilçilərin maraqları və zövqləri canlı şəkildə üzə çıxır. Ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrin mütəxəssislərinin və dilçilərin yekdil fikrinin olması və əlbir işi terminologiyada olduğu qədər heç bir sahədə özünü göstərə bilmir"¹. Digər sahələrdə olduğu kimi, aviasiya sahəsində də müasir dövrdə inkişafı əlaqədar olaraq meydana çıxan yeni-yeni anlayışların istifadəsi üçün çox zaman yeni söz axtarılmayıb, dildəki mövcud sözün mənası dəyişdirilməklə bu və ya başqa məfhum ifadə olunur. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranmış çoxlu sayda aviasiya terminləri göstərmək olar. Məsələn, "üstün" sözündən "üstünlük", "xətt" sözündən "xətti", "davam" sözündən "davamlılıq", "parlaq" sözündən "parlaqlıq", "təkrar" sözündən "təkrarlayıcı", "sükan" sözündən "sükanlama", "meyl" sözündən "meyllilik", "küy" sözündən "küylük" və s. terminlər formalaşmışdır. Göründüyü kimi leksik vahidlərin terminə çevrilməsi mənə dəyişikliyi və dəqiqləşdirmə funksiyası ilə xarakterizə olunur. Beləliklə də, müəyyən zərurət nəticəsində söz terminə çevrilir və bu zaman sözün semantikasındakı dəyişmələr-terminləşmə baş verir. Terminləşmə sözlərin semantik inkişafı ilə tənzimlənir, yeni söz və terminlərin meydana çıxmasını qaydaya salır. Təbii ki, aviasiya terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı anlayışların milli dil vahidləri ilə dəqiq ifadə olunma kriteriyası önə çəkilməli, milli dilin daxili semantik qanunlarına daha ciddi şəkildə əsaslanmağa xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müasir dövrdə dildə aviasiya terminologiya sahəsində tərcümə yolu ilə bu sahədə ehtiyacı ödəyəcək səviyyədə aviasiya terminoloji sistemin formalaşmasında semantik üsuldan

¹ R.Cəfərov. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa alınmaları. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm nəşr., 1990, səh. 23-26.

istifadə öz əhəmiyyəti ilə heç də digərilərindən geri qalmır.

Azərbaycan dilçiliyində yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən sintaktik üsulun da müasir dövrdə beynəlxalq mülki aviasiya sahəsində istifadə edilən terminoloji vahidlərin tərcüməsi prosesində xüsusi rolu vardır. Sintaktik yolla formalaşan terminlər tərkib baxımından iki və daha çox sözlər qrammatik-semantik baxımdan birləşərək yaranır və bir neçə sahə terminoloji sistemində eyni şəkildə formalaşır. Belə ki, tərcümə prosesində mürəkkəb terminlərdəki və yaxud termin-söz birləşmələrindəki məntiqi bağlılığın, qrammatik əlaqə və məna tamlığının tərcümə dilinə ötürülməsi əsas şərtlərdən biridir. S. Quliyevanın fikrinə əsaslanaraq demək olar ki, söz birləşmələri məna mərkəzinə və qrammatik mərkəzə malik olmalıdır, başqa sözlə desək, söz birləşmələrindəki sözlərdən biri qrammatik cəhətdən təbedici olmalıdır¹. Beynəlxalq mülki aviasiya sahəsində ingilis dilinin terminoloji sistemində mürəkkəb strukturlu terminlərdən və termin-söz birləşmələrindən daha geniş formada istifadə edilir. Çünki burada terminlər sisteminin yarından çoxunu mürəkkəb strukturlu termin və termin-söz birləşmələri təşkil edir. İngilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif sözlər birləşərək, yeni məzmun kəsb edir və mürəkkəb elmi-texniki anlayışları ifadə edən yeni mürəkkəb terminlər və termin-söz birləşmələri yaradır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində terminlər bir-birinə daha çox morfoloji əlamət olmadan, yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Məsələn, seaplane - hidrotəyyarə; broadcast - radioyayım; microburst - mikroşiddət; break-off point - axının ayrılma nöqtəsi və s. Tərcümə prosesində mürəkkəb terminlərdəki və yaxud termin-söz birləşmələrindəki məntiqi bağlılığın, qrammatik əlaqə və məna tamlığının tərcümə dilinə ötürülməsi əsas şərtlərdən biridir.

Məlumdur ki, terminologiyanın dilçilik baxımından araşdırılması və unifikasiyası həmişə əhəmiyyətli rolu ilə seçilmişdir. Hər bir dildə termin çatışmamazlığı, yeni terminlərə ciddi ehtiyac isə daha çox cəmiyyət həyatına yenidən daxil olan və ya uzun müddət passiv işləklik xüsusiyyəti ilə seçilən sahələrdə özünü göstərir. Bu sahələr üzrə yeni yaranan anlayışları ifadə edə biləcək terminlərin operativ şəkildə yaradılması əksər hallarda mümkün olmadığı üçün digər dillərə, o dillərin terminoloji leksikasına müraciət edilməsi təbii hal kimi üzə çıxır. Bu baxımdan Azərbaycan dili terminologiyasının bəzi sahələrində

---

¹S.M.Quliyeva. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı: Nurlan nəşr., 2003, 184s.

özünü göstərən termin qıtlığı və ya termin çatışmamazlığı aviasiya terminologiyasının sabitləşdirilməsi prosesində də ciddi maneələr və çətinliklər yaradır və ona görə də bir çox hallarda tərcümə yolu bu boşluğun doldurulmasında bu sahə üzrə dilimizin daxili imkanları ilə yanaşı alınma sözlər əsasında yaranan terminlərin də mühüm rolu vardır. Dilimizə daxil olmuş alınma aviasiya terminləri müəyyən bir qismi aid olduğu dillərlə Azərbaycan dilinin tarixən sıx, qarşılıqlı əlaqədə olmaması, bir-birindən coğrafi baxımdan uzaqda yerləşməsinə görə həmin terminlər rus dili vasitəsilə keçməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn; reys (alman. reise - səyahət); pilot (fr. pilote - uçuş aparatını idarə edən); pilotaj (fran. pilotage - təyyarənin üfüqi, şaquli maili səthlərdə manevr etməsi); stopor (hol. stopper - yüksək pilotajlıq fiquru); pikirləmə (fr. piquer - təyyarənin aşağıya doğru uçuşu) və s. Beləliklə, aviasiyanın müxtəlif sahələrində bu və ya digər anlayışlarını ifadə etmək üçün dilimizdə uyğun leksik vahid tapılmadıqda müxtəlif mənbəli alınma terminlərin işlədilməsinə üstünlük verilir və bu zaman hər hansı aviasiya anlayışının ifadə olunması asanlaşır.

Aviasiya, hava nəqliyyatı sahəsinin beynəlxalq xarakteri və bu sahə ilə bağlı anlayışların da beynəlmiləl səciyyə daşması dünyanın ayrı-ayrı dillərində beynəlmiləl terminlərin kəmiyyətə çoxalmasına imkan vermişdir. Bu isə dünya dillərində ortaq dil vahidlərinin yaranmasına və müxtəlif dillərdə eyni anlayışların oxşar və eyni dil vahidləri ilə adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Beynəlmiləl terminlərlə bağlı Ə. Orucov yazır: "Bir dildən başqa dilə söz və terminlərin yayılması tarixi şəraitlə, xalqlar arasında elmi-texniki və mədəni əlaqələrin artıb möhkəmlənməsi ilə mümkün ola bilər"¹. Aviasiya sahəsinə aid beynəlmiləl səciyyəli əksər terminoloji vahidlər, dillərin terminoloji qatında mühüm rol oynamaqla bu terminoloji qatın zənginləşməsinə müsbət təsir göstərmək imkanına malikdir. Hər hansı bir terminin geniş şəkildə işlənməsi bir dildən başqa dilə keçməsi və nəhayət beynəlmiləl terminə çevrilməsi onun ifadə etdiyi anlayışla, hadisə və proseslə bilavasitə əlaqədardır. Belə ki, beynəlmiləl terminlərdən danışarkən semantik cəhətdən, yaxud qismən ümumi olan, orfoqrafik və yaxud fonetik cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malik olan anlayışları ifadə edən, dünya dillərinin lüğət təkibində özünə yer tutan terminlər nəzərdə tutulur. Məsələn, amphibian-amfibiya; anabatic-

¹Orucov Ə.H. Terminoloji leksika haqqında bəzi qeydlər// Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Elm nəşr., 1969. səh. 136-138

anabatik; azimuth-azimut; baggage-baqaj; bit-bit; selector- selektor; course-kurs; generation-generasiya; interface-interfeys; meteorological procedure-meteoroloji prosedur və s.

XX əsrin 90-cı illərindən Azərbaycan dövlətinin avroasiya məkanında geostrateji mövqeyinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq mülki aviasiya sahəsi üzrə terminoloji leksikada özünü göstərən boşluğun doldurulmasında termin yaradıcılığının digər bir üsulu, yəni kalka üsulu aparıcı rol oynamaqla ön sırada dayandı. Çünki uzun illər funksional fəallıqdan qalan aviasiya terminologiyasının birdən-birə təkmilləşdirilməsi prosesi böyük çətinliklərin yaranması ilə müşayiət olundu və qısa dövr ərzində müxtəlif xarakterli aviasiya anlayışlarını adlandırmaq üçün dilimizin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı öz gücsüzlüyünü büruzə verdi. Yəni, dilimizin daxili sözyaratma imkanları nə qədər geniş olsa da qısa bir vaxt ərzində bütün mövcud olan və yeni yaranan aviasiya anlayışların adlandırılması işinin öhdəsindən gəlməyə kifayət etmədi. Ona görə də orijinal dildən, yəni başlıca olaraq rus dilindən bir qism aviasiya terminləri işlədilməyə və ya onları ancaq rus dilindən deyil, busahə üzrə sıx qarşılıqlı əlaqəsi olan ingilis, fransız, türk dillərindən də tərcümə edilməyə başlandı və həmin üsula daha çox önəm verildi. Ona görə də Azərbaycan dilində yenidən formalaşmağa başlayan mülki aviasiya sahəsində orijinal dil vahidlərinin üstünlük təşkil etməsi o qədər də təəccüb doğurmur. Azərbaycan dilinin yeni formalaşır sabitləşməyə başlayan aviasiya terminoloji sisteminin yeni terminoloji vahidlər hesabına kəmiyyətcə artmasında ən əhəmiyyətli üsullardan biri hesab edilən kalka üsulu terminyaratmada ən progressiv vasitə olmaqla biləvasitə tərcümə prosesində və əksər hallarda hərfi tərcümə yolu ilə formalaşır. Məsələn, radar display - radar displeyi; radar indication - radarda əksətmə; convective turbulence - konvektiv turbulentlik; discrete spectral component - diskret spektral komponent və s.

Terminologiyada terminyaratma üsullarından biri də abbreviatura üsuludur. Mülki aviasiyanın ayrı-ayrı xidmət sahələrində, xüsusilə də uçuşların yerinə yetirilməsi, aeronaviqasiya təminatı, meteorologiya, radiomübadilə prosesində qısaldılmış termin formalarından, yəni abbreviasiya üsulundan istifadə öz əhəmiyyəti ilə seçilir. Çünki abbreviatur formalı terminlərin köməyi ilə qısa zamanda daha çox informasiyanın ötürülməsi mümkün olur və ona görə də beynəlxalq mülki aviasiyada terminlərin bu növündən geniş formada istifadə olunması təbii hesab edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki,

aviasiya sahəsində ICAO-nun qəbul etdiyi vahid standart frazeologiya ingilis dilində aparıldığı üçün abbreviatura üsulu ilə yaranan terminlərin tərcüməsinə bir o qədər də üstünlük verilmir. Məsələn, VOR-very high frequency omnidirectional radio range; VFR-visual flight rules; IFR-instrument flight rules; VOLMET-meteorological information for aircraft in flight; ATC-air traffic control və s.

“Mülki aviasiya terminlərinin spesifik xüsusiyyətləri” adlanan birinci fəslinin ikinci bölməsində dildən asılı olmayaraq istənilən terminin ümumi xüsusiyyətləri bir semantik sahə hədudlarında eynimənalılığı, kontekstdən asılı olmayaraq terminin dəqiqliyi, yəni onun sırf nominativ funksiyası, terminin üslubi neytrallığı, terminin anlayışdan və yaxud denotatdan asılılığı və terminlərin sistemliliyi ilə xarakterizə olunması açıqlanır. Bir elm sahəsi hədudlarında terminin eynimənalılığından bəhs edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, eyni bir sözün eyni bir elm sahəsi hədudlarında həm prosesi, həm də bu prosesin nəticəsini bildirməsi zamanı bir çox hallarda biz terminlərin müəyyən polisemiyasını da müşahidə edirik. Məsələn, loading - yükləmə həm fəaliyyət növü və həm də bu fəaliyyətin nəticəsidir, generation - generasiya həm proses və həm də bu prosesin nəticəsidir. Terminlərin üslubi neytrallığı onunla izah olunur ki, terminlərin yeganə funksiyası - anlayışın adıdır. Bu zaman hər hansı emosional - ekspressiv anlar tamamilə aradan qalxır və onlar sırf termin funksiyasını yerinə yetirirlər. Aviasiyada terminoloji sistemində də hər hansı anlayışı bildirmək üçün iki paralel terminin olması yolveriləndir, onlardan biri maksimal dəqiqliklə, digəri isə maksimal yığcamlığı ilə xarakterizə olunur. Məsələn, pitot tube - hava axınının dinamik təzyiqini ölçən boru və onun dubleti Pito borusu; loop flight - təyyarəninin şaquli səthdə təsvir etdiyi ilgəkşəkilli trayektoriya üzrə mürəkkəb pilotaj fiquru və onun dubleti Nestro ilgəyi və s. göstərmək olar.

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü bölməsi “Mülki aviasiya sahəsində neologizmlərin müasir vəziyyəti” adlanır. Bu bölmədə Azərbaycan dilində funksional fəallığı son dövrlərdə daha da artmağa başlayan mülki aviasiya sahəsinə aid terminologiyada yeni yaranan terminoloji neologizmlər, onların yaranma mənbələri və üsulları tədqiq edilir və bu prosesdə ingilis dilindən tərcümənin əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir. Azərbaycan dilində aviasiya lüğət tərkibində mövcud olan neologizmlər məna və struktur baxımdan müxtəlif formada ola bilər. Belə ki, onlar məna və formasına görə yeni olan leksik-semantik (buster, dekoder, deskrembler, fider, flans, fitinq, interseptor, skaner,

skvitter, skrembler, vokoder və s.), yalnız formaca yeni olan leksik (freym, pik, terminal, tendensiya, stopover və s.) və təkcə mənası təzə olan semantik (asılma, burun, şırnaq, vurnuxma, şığıma, xorda və s.) neologizmlərə bölünürlər.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Beynəlxalq mülki aviasiya terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsulları” adlanır. Fəslin birinci bölməsində “tərcümə prosesinin mahiyyəti” açıqlanır. Burada tərcümənin ümumi nəzəriyyəsi, tərcümə prosesində iştirak edən konkret dil cütlüyünün xüsusiyyətləri, bu prosesin həyata keçirilmə üsulları və tərcümənin konkret aktının fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olmadan tərcümənin ümumi linqvistik qanunauyğunluqları şərh olunur.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci bölməsində “Beynəlxalq mülki aviasiya terminlərinin tərcüməsi zamanı yaranan problemlər və ekvivalentliyin əldə edilmə məsələləri”ndən bəhs olunur. Son illər tərcümənin dilçilik problemlərinə həsr edilmiş çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, linqvistik tərcümənin tədqiqinə dair zəngin faktiki materiallar toplanmışdır. Bu da əsasən tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərə, orijinal dillə tərcümə dili arasında funksional norma məsələlərinə aid olmuşdur. Azərbaycanın Respublikasının beynəlxalq aləmə inteqrasiyası nəticəsində beynəlxalq mülki aviasiya terminlərinin dilimizə tərcüməsi, tərcümə prosesində qarşıya çıxan müəyyən problemlər və onların yaranma səbəbləri, bu sahədə çalışan mütəxəssislər tərəfindən başa düşülməsi çətinlik yaradan bir çox “jarqon”, “slenq” terminlərin həlli yolları açıqlanır. Məsələn, blind transmission - kor ötürülmə kimi tərcümə etsək, əslində belə halda terminin tərcüməsi adətən dəqiq olmur, ifadəsiz bir variant alınır. Kontekstə görə isə blind transmission cavabı eşitmədən birtərəfli ötürülmə yaxud ikitərəfli rabitə qurulmadığı hallarda bir stansiyadan digərinə ötürülmə mənasını ifadə edir. Tərcümə zamanı həmin birləşmələri öz məzmun mahiyyətini tam açıqlamadığı üçün son halda adekvat dəyişmədən istifadə etmək zərurəti yaranır və burada problemin həllinin optimal yolu kimi həmin terminlərin Azərbaycan dilinin söz və ifadələri ilə əvəz edilməsi deyil, onların ifadə etdikləri mənalara terminlərlə birlikdə verilməsi ilə aviasiya mütəxəssislərinə kömək etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan aviasiya elmində vətəndaşlıq hüququ qazanmış və məzmunu tamamilə əhatə edən terminlərin son dövrlərdə xarici terminlərlə əvəz edilməsi məsələsi də bəzən ciddi problem yaratmışdır. Bir sıra aviasiya terminlərinin həm ingilis, həm də Azərbaycan

variantları ilə yanaşı işlədilir. Məsələn, stopover (aralıq dayanacaq), squitter (qeyri-müntəzəm ötürülmə), deklarasiya (bəyannamə), məlumatlar freymi (məlumatlar dəsti), skanirləyən şüa (izləyən şüa), monoton artım (yeknəsək artım), pelenq (istiqlamət), qlissada (enmə maili), dreyf (yana yerdəyişmə) və s.

Müstəqilliyimizin ilk dövrlərində öz forma və ifadə etdikləri məzmunu görə də aviasiya terminlər sisteminə daxil olan yeni terminlərin (dreyf, qlissada, interliver, kabrirləmə, simpleks, skanir, spin, şattl, ştopor, şpanqout, taymout və s.) qəbul edilməsi ilə bağlı tərcüməçilər və sahə mütəxəssisləri arasında müəyyən fikir ayrılıqları yaranmışdır. Lakin tədricən həmin ifadələr aviasiya terminlər sisteminə daxil oldu, mülki aviasiyada müxtəlif sahələr üzrə işlədilməklə bir müddətdən sonra onlar öz real məzmunlarına yiyələnərək aviasiya mütəxəssisləri tərəfindən eyni məzmununda dərk olundu və hazırda mülki aviasiya işçiləri arasında onların başa düşülməsi və istifadə edilməsi ilə bağlı heç bir problem yaranmır. Yeni terminlərin Azərbaycan dilində orijinalda olduğu kimi işlədilməsinin müsbət cəhəti ümumi aviasiya anlayışlar sisteminin formalaşması, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş aviasiya terminlərinin Azərbaycan elmi-texniki terminologiyasına daxil edilməsi və s. ilə bağlıdır.

Tərcümə nəzəriyyəsinin ən mühüm mərhələlərindən biri tərcümə ekvivalentliyi anlayışının tədqiqindən ibarətdir. Tədqiqat işində tərcümə ekvivalentliyinin orijinalda və tərcümədə tam və qismən üst-üstə düşən linqvistik, yəni dil və yaxud ekstralingvistik amillərinin mahiyyəti açıqlanır. Beynəlxalq mülki aviasiya ilə bağlı əksər terminlərin tərcüməsi prosesində uyğun və ya çox yaxın mənalı ekvivalentlərin müəyyənləşdirilməsinə ciddi diqqət yetirilir. Termin ekvivalentliyi bütövlükdə və tamamilə orijinalın termin və ya termin-söz birləşmələrinin ifadə etdiyi semantika ilə üst-üstə düşür. Məsələn, ingilis dilində - channel configuration; charter carrier sözlərinə Azərbaycan dilindəki kanalın konfiqurasiyası; çarter daşıyıcı sözlərini ekvivalent kimi vermək olar və bu da onların mənalarını tam şəkildə açıqlayır. Lakin bu zaman qeyri-ixtisasçı üçün, həmçinin konfiqurasiya, çarter sözlərinin də tərcümə edilməsinə, onların ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsinə zərurət yarana bilər. Ekvivalentliliyin köməyi ilə aparılan tərcümə bir o qədər də çətinlik yaratmır. Məsələn, bəzi aviasiya terminlərinin rus dilinə tərcümə olunması təcrübəsindən yararlanaraq tərcümə prosesində nəzərə çarpan müəyyən aspektlərə nəzər salmaqla həmin terminlərin Azərbaycan

dilinə tərcüməsi işini asanlaşdırmaq mümkündür. Belə ki, “bounced landing” termininin Azərbaycan və rus dillərindəki tərcüməsinin mənə variantlarına diqqət yetirməklə aşağıdakıları müəyyənləşdirmək olur. Bu termin rus dilinə “козлить” kimi tərcümə edilir və aviasiyada istifadə edilən “slenq” sözdür, yəni bu sahədə çalışanlar üçün mənası aydın olan termdir. Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümə edildikdə “keçi kimi atılıb-düşmək” mənasını verir. Lakin həmin variantda rus dilindən edilə biləcək birbaşa tərcümə mənanı izah etmir və onun tam dolğunluğu ilə başa düşülməsini qeyri-mümkün edir. Buna görə biz terminin təyininə müraciət edərək onun tam mənasını ancaq təyinin məzmununa görə verə bilərik. Burada iki variant, yəni, “sıçrayışlarla enmə” və ya “enmə zamanı yer səthində kəskin şaquli yerdəyişmə” kimi tərcümə daha düzgündür və məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Belə tərcümə terminin həm tam tərcüməsini, həm də mənasını açıqlayır.

Tədqiqat işinin üçüncü fəslə “Terminlərdə çoxmənalılığın aradan qaldırılmasında kontekstin rolu” adlanır. Bu fəsildə beynəlxalq mülki aviasiya sahəsinə aid terminlərin kontekst tərkibində, yəni işləndiyi əhatədə öz mənasını və mənə çalarlarını tapması açıqlanır. Mülki aviasiya terminləri nisbətən məhdud fleksiya və suffikslərə malik dillərdə yalnız digər termin və ya terminlərlə əlaqəyə girməklə qismən və ya tam dəqiq mənə kəsb edir və öz qrammatik funksiyalarını biruzə verir. Terminin mənasını onun qrammatik funksiyasını müəyyənləşdirdikdən sonra təyin etmək olar. Məsələn, transmit (isim olaraq kanal sözünün təyini kimi) və transmitting (cerund kimi) terminlərin qrammatik funksiyalarının mənasının müəyyənləşdirilməsi bu terminlərin mənasını müəyyənləşdirməyə və düzgün tərcümə etməyə imkan verir. Eyni tərzdə omonim olan terminlərin display terminlərinin qrammatik funksiyalarını müəyyənləşdirməklə - birinci halda isim, ikinci halda isə fel olmasını aydınlaşdırmaqla tərcüməni dəqiq aparmaq olar. Kontekstdən asılı olaraq mənə dəyişməsinə misal olaraq ingilis dilində “fix”terminini götürək. Bu söz formaca fərqli olduğu halda mənaca eyni olan “yerləşmə mövqeyini təyin etmə” və ya “nəzarət nöqtəsi” termin-söz birləşmələri kimi tərcümə olunur. Lakin həmin termin digər birləşmələr də öz təsdiqini tapır: aircraft fix - yerə nisbətən hava gəmisinin yerləşmə mövqeyi; approach fix - enməyə girişin nəzarət nöqtəsi; en-route fix -marşrutda nəzarət nöqtəsi; exit fix - çıxış nəzarət nöqtəsi və s. Bütün bu uyğunluqlar və dillərarası oxşarlıqlar isə bu və ya digər sözün digər sözlərlə əlaqəsi nəticəsində və müəyyən bir kontekst daxilində özünü göstərir. Bu da eyni bir beynəlxalq mülki

aviasiya anlayışının müxtəlif cəhətdən adlandırılmasına gətirib çıxarsa da, müəyyən dövrdən sonra bu terminlərdən birinin sabitləşərək dildə işlənəcəyi qənaətinə gəlməyə əsas verir.

Terminlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də kontekstdən asılı olmamasıdır. Hər hansı bir termin, məsələn, transmitter - ötürücü/verici qurğu; transponder - qəbuledici/cavabverici qurğu daxil olduğu sahədə hansı mənada işlənirsə, kontekstdən kənarda da həmin mənada işlənir. Bir neçə terminə müraciət edək: airspeed transmitter - hava sürət vericisi; glide-path transmitter - qlissad mayak ötürücüsü; total flow transmitter - ümumi sərf (yanacaq) vericisi; airborne transponder - göyərtə qəbuledici /cavabvericisi; identification transponder - tanıdıcı sistemin qəbuledici/cavabvericisi. Bu kimi terminlər istər kontekstdən kənarda, istərsə də kontekst daxilində ancaq bir mənə bildirir.

Dissertasiyanın məzmunu "Nəticə"də öz əksini tapmış və əsas nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir. Beynəlxalq mülki aviasiya sahəsində istifadə olunan terminlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, tərcümə zamanı özünəməxsus keyfiyyətləri ilə seçilən aviasiya terminoloji leksikasının ümumi mənzərəsinin yaradılması, dilimizin terminoloji sistemində bu sahə terminologiyasının yerinin müəyyənləşdirilməsi, Azərbaycan dilində tərcümə vasitəsilə aviasiya terminlərinin təşəkkülü və formalaşma yollarının və zənginləşmə mənbələrinin təhlili, dilin daxili imkanları hesabına terminyaratmanın şərh edilməsi tərcümə prosesində müvafiq ekvivalentlərin seçilməsi, yaranan problemlər qismən də olsa öz həllini tapmışdır.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, bir sıra təkliflərin irəli sürülməsi məqsəduyğun hesab edilə bilər:

1 Aviasiya terminləri kimi səciyyələnən leksik vahidlərin yaranma üsulları və onlardan istifadə Azərbaycan dilinin inkişafda olmasını və zənginləşməsini şərtləndirən faktorlardan biri olduğu üçün bu sahədə dilimizin daxili mənə imkanları üzə çıxarılmalı, həmçinin qohum və dünya dilləri ilə söz-termin mübadiləsi gücləndirilməlidir.

2. Azərbaycan Respublikasının müstəqil mülki aviasiya sahəsində anlayış və məfhumların adlandırılması üçün uyğun dil vahidləri istifadə edilməli, tərcümə prosesində anlayışı dəqiq verən terminlər düzgün seçilməli və məxsusi sinonim frazalar dəqiq yerində işlədilməlidir.

3. Aviasiya elminin inkişaf etdirilməsi üçün aviasiya terminologiyası kompleks və sistemli şəkildə araşdırılmalı və gələcəkdə

Azərbaycan dilçiliyində tərtib edilmiş zəngin materiallı aviasiya terminoloji lüğətləri və vəsaitləri daha da təkmilləşdirilməlidir.

4. Ciddi nəzəri bilik tələb edən beynəlxalq mülki aviasiya terminlərinin tərcüməsi qəbul olunmuş standart tələblər əsasında təşkil edilməli, hər bir pilot və dispetçerin özünün mənimsəyə bildiyi ingilis dilinin qrammatikası və frazeologiyası aydın şəkildə çatdırılmalıdır.

5. Aviasiya terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı anlayışların milli dil vahidləri ilə dəqiq ifadə olunma kriteriyası önə çəkilməli, milli dilin daxili semantik qanunlarına daha ciddi şəkildə əsaslanmağa xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Dissertasiyanın məzmunu ilə bağlı aşağıdakı materiallar nəşr olunmuşdur:

1. Beynəlxalq Mülki Aviasiyada istifadə olunan bəzi terminlərin Azərbaycan dilində mənə variantlarının işlənilməsi//“Azərbaycan HavaYolları” Dövlət MAA Elmi məcmuələr, Cild 5, №2; Bakı: Üfüq, 2003, səh. 92-95.

2. Aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində radiomübadilə və terminologiyasının vacibliyi//“Azərbaycan HavaYolları” Dövlət Konserni MAA “Uçuşların təhlükəsizliyi və aviasiya texnikasının inkişafının müasir istiqamətləri”. Respublika Elmi-Texniki Konfransının əsərləri , 8-12may, Bakı: MAA, 2003, səh.46-47.

3. Aviasiya terminlərinin Milli dilimizə tərcüməsi aktual məsələ kimi//Qərb Universiteti Azərbaycan Elmi və Mədəniyyəti: Aktual Problemlər, Elmi-praktik konfrans. Tezislər II, Bakı: Qərb Universiteti, 2003, səh. 76-77.

4. Aviasiya terminlərinin tərcüməsi zamanı ekvivalentlik problemləri//“Azərbaycan HavaYolları” Dövlət Konserni MAA “Mülki Aviasiyanın müasir problemləri” Respublika Elmi-Texniki Konfransının əsərləri 3-4 fevral, Bakı: MAA, 2004. səh. 158-160.

5. Ekvivalentlik problemi və tərcümə edilən mətnin tipii// “Azərbaycan HavaYolları” Dövlət Konserni MAA Elmi məcmuələr, Cild 6, №4; Bakı: MAA, 2004, səh.187-190.

6. Эквивалентности художественного и технического перевода и проявление личности переводчика //Azərbaycan Dillər Universiteti Tərcümə və transmilli proseslər. Materiallar. Beynəlxalq Konfrans. 14-15 aprel, Bakı: 2005, ADU, səh. 50-52.

7. Aviasiya sahəsində terminlərin yaradılması//Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası terminologiya Məsələləri. Bak: Elm, 2005, səh.104-108.

8.Türk mənşəli sözlərin ingilis dilinə keçməsi tarixindən//Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi xəbərlər. №4, Bakı:Zərdabi LTD, 2005, səh.56-59.

9.Beynəlxalq Mülki Aviasiya terminlərinin xüsusiyyətləri və onların Azərbaycan dilinə tərcüməsi haqqında//“Azərbaycan Hava Yolları” Dövlət Konserni MAA Elmi məcmuələr, Cild 8, №3; Bakı: Mülki Aviasiya, 2006, səh.40-44.

10. Beynəlmiləl aviasiya terminlərinin dilimizdə mənimsənilməsi//Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi xəbərlər. №3, Bakı: Müntərcim, 2007, səh.155-158.

11. Mülki aviasiya terminologiyasında neologizmlərin yaranması Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi xəbərlər. №4, Bakı: Müntərcim, 2007, səh. 179-184.

12. Mülki aviasiya terminologiyasında çoxmənalılığın aradan qaldırılmasında kontekstin rolu//Bakı Dövlət Universiteti. Dil və Ədəbiyyat. №3 (57), Bakı: Ləman nəşr-poliqr.MMC, 2007, səh.19-22

13. Роль перевода методом калькирования в обогащении авиационной терминологии Азербайджанского языка// Вопросы филологических наук №4 (27), Россия, Москва: ООО Компания Спутник+, 2007,стр. 61-64.

14. Morfoloji üsulla yaranan mülki aviasiya terminləri//Bakı Dövlət Universiteti. Dil və Ədəbiyyat. №3 (57), Bakı: Ləman nəşr-poliqr. MMC, 2008,səh. 93-97

15.Способы перевода фразеологических единиц//Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов, №9 ОАО Курскпромбанк» 2009, стр.75-79

РОЛЬ ПЕРЕВОДА В ФОРМИРОВАНИИ ТЕРМИНОВ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Представленная диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка литературы и приложения.

Во введении исследуются вопросы, связанные с процессом развития и формирования терминологической лексики гражданской авиации в Азербайджанском языке.

Первая глава посвящена формированию терминологии гражданской авиации в Азербайджанском языке, способам образования терминологических единиц в области гражданской авиации, специфическим особенностям терминов гражданской авиации, современному состоянию неологизмов в области гражданской авиации.

Во второй главе представлены методы перевода международных терминов гражданской авиации, пути достижения эквивалентности и выявлены проблемы, возникающие при их переводе, раскрыта сущность процесса перевода.

В третьей главе даны представления о роли контекста в устранении многозначности в терминах. Исследуются вопросы, связанные с раскрытием смысловых оттенков международных терминов гражданской авиации в контекстном составе.

В заключении исследования делаются основные выводы и излагаются наиболее важные научно-теоретические положения работы. Представлена общая картина авиационной терминологической лексики, определено ее место в терминологической системе Азербайджанского языка, проведен анализ способов образования и обогащения этой системы.

В списке литературы представлена использованная научная и научно-техническая литература.

В приложении даны переводы международных авиационных терминов на Азербайджанский язык.

ROLE OF TRANSLATION IN THE FORMATION OF CIVIL AVIATION TERMS IN AZERBAIJANI

Summary

The submitted dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, references and an appendix.

The introduction describes the questions connected to development and formation of terminological lexis of civil aviation in Azerbaijani.

The first chapter is devoted to the formation of terminology of the civil aviation in Azerbaijani, the ways of formation of the terminological units, specific features of the civil aviation terms, up-to-date position of neologisms in the field of the civil aviation.

The second chapter deals with the translation methods of the international civil aviation terms, ways of achievement of equivalence and discovery of problems arising during their translation, disclosure the essence of translation process.

The third chapter studies the role of context for elimination of polysemous in terms. The questions connected to disclosing of semantic features of the international civil aviation terms in the contextual structure are investigated.

The conclusion summarizes the basic conclusions and the most important scientific-theoretical positions of the dissertation. The general view of aviation terminological lexis is submitted, its place in terminological system in Azerbaijani is determined, the analysis of formation methods of and enrichment of this system are carried out.

The references contain the used scientific-scientific and technical literature.

The appendix contains the international aviation terms translated into Azerbaijani

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

МУСАЕВА МАНЗУРА ИСКЕНДЕР ГЫЗЫ

РОЛЬ ПЕРЕВОДА В ФОРМИРОВАНИИ ТЕРМИНОВ
ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

10.02.20 - сравнительно - историческое и сравнительно
-типологическое языкознание

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

Баку-2009